

достижений современной науки, программно-целевого и комплексного подхода к планированию учебного, научно-методического и воспитательного процесса, приведение методов и форма обучения в соответствии с запросами жизни. Поэтому одна из глобальных задач подготовки студентов это формирование умений и навыков ориентирование в огромном потоке информации, быстро перестраивать свою деятельность, согласно современным требованиям в условиях информационных технологий [3].

Таким образом, внедрение информационных технологий в процесс самостоятельной подготовки студентов агротехнического вуза при изучении дисциплины «Охрана труда» способствует повышению качества образования и профессиональной компетенции выпускников.

1. Абдыров А.М., Момынбаев Б.К. Методологические аспекты профессиональной подготовки инженеров АПК //Актуальные вопросы повышения качества и перспективы развития высшего образования в Республике Казахстан: материалы межвузовской научно-методической конференции – Караганда: КарГУ, 2004. – С.207 – 209.
2. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М., издательский центр «Академия», 2003. – 270с.
3. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании; дидактические проблемы, перспективы использования. -М.: Школа-Пресс, 1994.– 68с.

* * *

Агротехникалық жоғары оқу орындарында студенттер «Еңбек қорғау» пәнінен өздік жұмыстарына дайындалу үрдісіне ақпараттық технологияларды қолданса білім сапасы және түлектердің компетенциясы бйіктейді. Сонымен қатар, оқу ақпараттарды қосымша мүмкіншілікпенен қамтамасыз етеді.

Студенттер, өз білім деңгейіне қарай, оқу ақпараттарды әр түрлі қолданып оқу траекториясын құрастырады. Сонда өздік жұмысы қарапайым білім алудан, тәжірибеге ие болып болашақта өзін ұйымдастырушы маман ретінде дамуына жол береді.

Information-telecommunication technologies, reorient independent work from the traditional purpose - simple mastering of knowledge, acquisition of skills, experience creative and scientifically-information work - on development of internal and external self-organising of the future expert, actively reformative relation to the received information, ability to build an individual trajectory of self-training.

Introduction of information technologies in process of independent preparation of students of agrotechnical high school at studying discipline «Labour safety» promotes improvement of quality of formation and the professional competence of graduates.

УДК 951

ШОҚАН УӘЛИХАНОВҚА ҚАТЫСТЫ ТҮЙТКІЛДІ МӘСЕЛЕ

THE BASIC PROBLEM CONCERNS OF THE CH. UALYHANOVA

Демеуова Н.Ж.
Demeuova N.Zh.

*Алматы медицина колледжінің Гуманитарлық-әлеуметік және экономикалық пәндер
ЦӘЖ тарих пәнінің оқытушысы*

Заманында дүниежүзілік ғылымға елеулі үлес қосқан Ш. Уәлихановтың әр салалы, терең мазмұнды еңбектері, өзінің асыл тұлғасы мен жарқын бейнесі тарихтың, әр кезеңінде жоғары бағаланады. Ол туралы замандастары жан тебінерлік жылы лебіздер қалдырды. Шығысты зерттеуші әйгілі ғалым Е.И.Ковалевский Шоқанды «Асқан данышпан жас жігіт», «Тамаша ғалым», «Қазақ халқының ең жақын досы әрі орыстың мемлекеттік мүддесін қадір тұтушы» деп атаған. «Шоқан қазақ ішінен оқырман қауымын тапқан болса, ол өз халқының шын мәнісіндегі асқан данышпаны болар еді» дейді.

Жалпы Шоқанның өз басы туралы айтатын болсақ, ол өзінің қысқа да болса бір ғасырға тең жалындаған өмірінде қайда жүрсе де өз қатарының алды және жүрген жерінде бүкіл өмірі басқаларға үлгі болған. Қазір ойласақ, өзінің 29 жарым жасында ғылымға орасан зор жаңалық енгізіп, тамаша еңбектерімен бүкіл Европа ғалымдарын таң қалдырған. Шоқан сол еңбектерінің көп бөлігін жол үстінде, яғни оттың жалынында, түйенің қомында кетіп бара жатып-ақ жазыпты. Әрине, ол жасаған ғылым тарихымыздағы батырлық пен ерлікті бұл күнде біз тек Шоқан ғана жасай алған деп мақтанышпен айта аламыз.

Зерттеулеріне тоқталатын болсақ, жас кезіне халық мұрасын жинауды қолына алған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Едіге», жырларының нұсқаларын хатқа түсіреді. Тоқтамыстың «Хан жарлығын» және Қадырғалидың «Жамиғат-Тауарих» атты шығармасының орыс тіліндегі аудармасына талдау жасады. Қазақ-қырғыз ауыз әдебиетінің үлгілерін, тарихы мен этнографиясына қатысты жинақтаған еңбектері, сонымен қатар «Манас» жорық жасады деген қаланың орнын барып көріп, тау асуларының картасын түсіреді. Жетісу, Ыстықкөл аймағының фаунасымен флорасын зерттеді, Ыстықкөл картасын жасауға қатынасты. Сол алаптағы қираған көне қалалардың мәдениетіне эпиграфиялары мен тас мүсіндерін зерттеді. Алакөлден Тянь-Шаньға дейінгі жерді түгел шарлаған қырғыздардың бұғы, сарыбағыш, солты руларының шежіресін, өлең, жыр, ауыз әңгімелерін, соның ішінде Манас жырының I-тарауын жазып алады. Уәлихановтың «Ыстықкөл сапарының күнделігі», «Қытай қаласының батыс провинциясы мен Құлжа қаласы», «Қырғыздар туралы жазбалар» атты еңбектері баяндалған. Сапарда Қырғыз халқының тарихы мәселесіне, қырғыздардың Енисей алабын, Памир, Алтай тауларын бір мезгілде мекендегенін, Саян-Тянь-Шань аралығы қырғыздардың көші-қоны мекенін жазды. Сөйтіп, Сібір мен Тянь-Шань аралығында көшіп жүрген қырғыздар Алатаудың автохонды тұрғыны екенін тарихта тұңғыш рет Уәлиханов анықтап берді. Алтай мен Тянь-Шань арасында 17 ғасырда Ойрат (Жоңғар) мемлекеті пайда болғанда ғана қырғыздардың Енисеймен байланысы болғанын анықтаған.

Еуропалықтарға жабық болып келген Қашқария билеушісі Уәлихан төре Шоқаннан бір жыл бұрын Үндістан арқылы барған немістің белгілі географы Адольф Шлагинтвейттің басын кескен дүние жүзі ғалымдарының тебіrentкен бұл сұмдықты алғаш әлемге әйгілеген Уәлиханов болған. Сонымен қатар Зауқы асуының оңтүстігінде Тянь-Шань сырт деп аталатын биігінде Уәлихановқа дейін география тарихында ешбір географ болған емес еді. Сырттың өсімдік және жануарлар дүниесінің ерекшеліктерін, орографиясын, табиғаты мен климатын әлемдік географиялық ғылымда тұңғыш рет сипаттап берді, Қашқар қаласы мен Алты шаһар деп аталатын Тянь-Шань, оңтүстіктен Кунь-Лунь тауы қоршап тұрған Қашқар, Ақсу, Үштүрпан, Янысар, Жаркент, Хотан қалаларын атайтын. Қашқардың экономикалық, саяси құрлысын зертеп, тарихы мен этнографиясынан көптеген материалдар жинады. Шоқан Орта Азияның, Шығыс Түркістанның картасын жасады. Оның редакциясымен «Балқаш көлі мен Алатау жотасы аралығының картасы», «Құлжа қаласының жобасы», «Ыстықкөл экспедициясының қорытындысына қосымша карта» т.б. дайындады және де аз өмірінде Уәлиханов Орта Азия халықтарының тарихына, географиясына, фольклорына және қоғамдық-саяси құрылысына арналған көптеген құнды еңбектер қалдырды. Қазақстан географиясында Балқаш және Алакөлдің бұрын біртұтас су айдыны болғандығы және Жоңғар қақпасының соғатын Ебі желі туралы ғылыми деректерді алғаш келтіруші де Уәлиханов еді. Ортағасырлық деректер мен ауыз әдебиеті үлгілері негізінде «Қазақ шежіресі» атты еңбегі, 1855 жылы Гутковскийдің экспедициясында жүріп, Қапалда болғанда Ұлы жүздің фольклорын жинады. Одан бұрынырақта Нұра бойындағы Ботағай, Жұбан ана және Сарысу бойындағы Айтболат сияқты архитектуралық ескерткіштерді зерттеді. 1856-1858 жылдары ол Жетісуда Алматы, Қойлық, Алмалық қалаларының ескі жұртын зерттеп, көне заманның теңге ақшаларынан коллекция жасаған. Сонымен бірге Іледегі Таңбалы тас мекенін, Шолақтау мен Жоңғар қақпасындағы жартақ жазуларының көшірмесін жасап алған және Аяғөз бен Ыстықкөл жағасындағы тас балбалдардың суретін қағазға түсірген.

Уәлиханов тастағы жазуларды, ондағы көне заманның суреттерін қағазға айнытпай түсіру арқылы кейінгі ұрпақтың сол жазуларды оқуына жағдай жасағанымен де, Шоқанды күні бүгінге дейін өз халқымыз толық танып болды ма? Себебі, Шоқанның еңбектерінің күні бүгінге дейін қазақ тілінде бес томдық шығармалары жарық көрмеген. Осы бес томдық көркем тілмен қазақшаға аударылып, жарық көрсе, қазақ баласы қандай мол қазынаға кенелер еді.

Ш. Уәлиханов өміріне қатысты жұмбақ болып келген түйткілді мәселенің бірі - Шоқанның өлімі туралы. Шоқанның өліміне қатысты көптеген зерттеушілердің әр алуан пікірі бар. Шоқан өлімі кісіден болған ба? Әлде Шоқанның айықпас дертке шалдығып емін таба алмай қаза болды ма?- деген пікірлер қалыптасқан. Кейбір тарихшы ғалымдардың Шоқан туралы зерттеулерінде 2-түрлі пікір бар. Біріншісі - «Шоқанға оқ атқан» деген беймәлімдеу сөзді қолданып, тарих жұмбағының жауабынан сытылып кеткендей. Оған ешбір айып таға алмаймыз. Тарихымыздың тұла бойы толған түйткіл, қаптаған ақтаңдақ. Егер Шоқанды Черняев атып өлтірсе немесе ол жарақаттан ауруға

шалдығып, мезгілсіз қаза тапса, патша саясатшылары ол оқиғаны бәрібір ашық жариялай алмасы белгілі. Демек, Шоқанның қазасы кісіден болды деуге негіз бар.

Бұрынғы Талдықорған облысы, Кербұлақ ауданының аумағындағы Шаңқанай деген жерде (кейін бұл Шоқан колхозы болған) тау арасынан ағатын шағын өзенінің арғы бетіндегі қырқадан жергілікті тұрғындардың бірі жерге қадалған өте үлкен жұмыр тас кездестіреді. Тастағы орысша, арабша жазуды мән беріп ешкім оқымайды, тастың тылсым сыры 1945 жылы ғана белгілі болады. Онда орысша былай деп жазылыпты. «Бұл жерде штабс-ротмистр Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың мүрдесі жатыр. 1865 жылы қайтыс болды».

Көп кешікпей Алматыдан арнайы келген ғалымдар сол жерді қазып, күйдірілген кірпіштен шегенделген қабірден офицерлік киімімен жерленген Шоқанның мүрдесін табады. Сөйтіп, Шоқанның Матай тауының етегінде Шаңқанай деген ауылдан үш шақырым жерде жерленгені анықталып, ресми дерекке айналды. Бұл деректегі көңіл аудартатын жәйт - Шоқанның мұсылманша емес, христианша жерленуі. Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының бұрынғы бас мүфтіі Рәтпек қажы Нысанбайұлының «Исламдық жерлеу рәсімі» деген кітабында «Шаһит» өліміне нақты анықтама берілген. Бұл - ажалы кісіден, кездейсоқ апаттан болған мұсылманның өлімі. Шарифат бойынша ондай кісі кебінделмейді, үстіндегі киімімен қойылады екен.

Ал екіншісі, Шоқанның өкпесіне суық тиіп ауруы. Шоқанның саяхаттары, әсіресе Қашқарияға сапарында өте қатты қиналғаны, жол бойында кейбір жерлерде сақтанғандары сонша от жақпай жүрген кездерінде суық тиіп ауырып қайтады. Сол саяхаттан кейін Шоқан қатты ауырып, Петербургте төсек тартып жатып қалады. Кейінен Шоқанның денсаулығы Петербургтің дымқыл ауасына шыдай алмай, сонымен қатар сыр беріп жүрген көкірек ауруы кәдімгідей өршіп кетеді. Дәрігерлердің ұйғарымы бойынша «Тез еліңе жетіп, қымызбен емделмесең қауіпті»- дегеннен кейін еліне қайтқан болатын. Бірақ, қазақ ортасынан шығып, орыс армиясының сыралғы офицеріне айналса да, Уәлихановқа патша әкімшілігі сене бермейтін, сондықтан қасына көкірек ауруы бар адамды қосып жібергенінен көруге болады. Сонымен қатар сол кездегі орыс жерлерінде де көкірек ауруы белең алған кез болатын. Шоқанның ауылына бара жатып, арқасын арақпен ыстырып, алдымнан қымыз алып шықса екен-деп тілегендері, сонымен бірге Сырымбеттегі ауылына қымызбен емделгенінен, Колпаковскийге жазған хаттарында, «Менің кеудем ауырып жүр. Істеген жақсылығыңыз болсын, маған құстыратын бір май дәрі немесе кеудемдегі іріңді босататын және тер шығаратын бірдене беріп жібере алмас па екенсіз»,- деп сұрағанынан, 1865 жылғы 19 февральда жазған хатта оның халінің нашарлай түскені тіптен анық білінеді.» Сіз кеткен кезде маған суық тиіп жүр еді: көкірегім мен тамағым ауыратын. Тамағымна назар аудармай, көкірегіме ем жасағам, енді көкірегім жазылған сияқты болғанымен, тамағымның ауырғаны сонша, асты эзержұтамын, даусым тіптен шықпай қалды»- деген сөзінен науқасы ауыр екенін көруге болады. Өзінің науқасын меңдеп, бұл дүниеден өтерін сезген Шоқан – көз жұмар алдында «Мені ауру жеңді, шаршадым, халім төмендеді, сүйген елім, сендерді барып көруге дәрменім жоқ»-деген хатынан Шоқанның адам қолынан емес көкірек ауруынан қайтыс болғанын көреміз.

Сондықтан Шоқанды зерттеу мәселесі қайта қолға алынса, қазақтың көгінде аққан жұлдыздай болып небәрі 30-ға жетпей қыршын кеткен Шоқандай азаматымызды мәңгіге құрметтеу, елін-жерін сүюді келешек ұрпаққа мәңгі аманаттаған Шоқан бейнесі бүгінгі ұрпаққа үлгі өнеге болса нұр үстіне нұр болар еді.

1. Ж. Бейсенбаев «Жасын-тағдыр жарқылы». Шоқан өмірі, ол өскен, еңбек еткен, қуанып-сүйінген, шытырман тағдырлы ғұмыр кешкен мекендер туралы. Алматы 1987 ж. Жалын
2. С. Өтениязов «Шоқанмен қайта кездесу». Алматы 1990 ж.
3. Егемен Қазақстан. 2003 ж. // 26 маусым, 13 бет.

* * *

В статье рассматриваются: эффективность экономической системы зависит от эффективности производства, социальной сферы (систем образования, здравоохранения, культуры), эффективности государственного управления.

In the article, the effectiveness of the economic system depends on the efficiency of production, social services (education, health, culture), the efficiency of public administration